

Від України до Ukrainy, або Мова політики в перекладі

Андрій Савенець

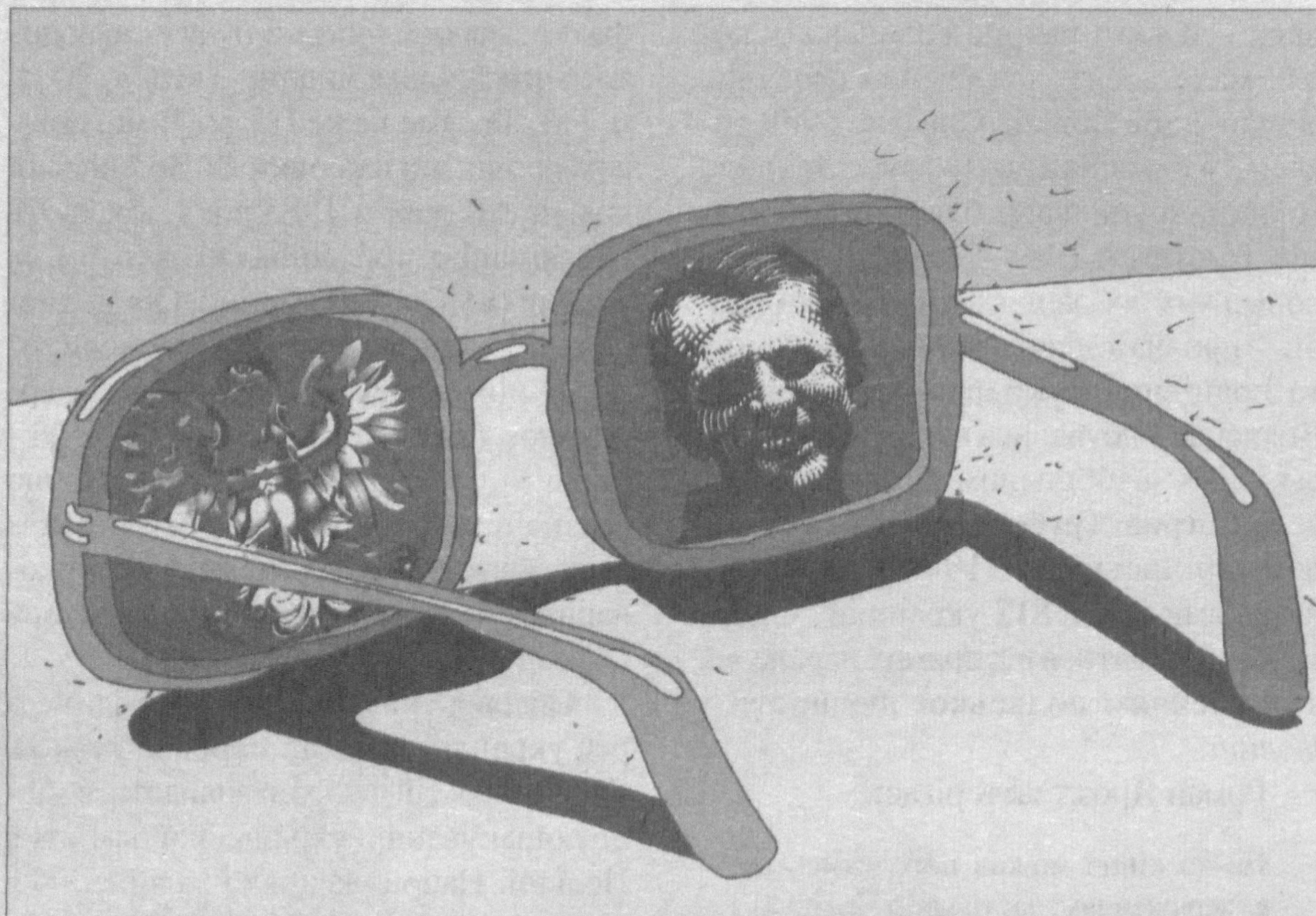
Mykoła Riabczuk. *Od Małorosji do Ukrainy. Wstęp i opracowanie Bogumiła Berdychowska, tłumaczenie Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska.* – Kraków: Universitas, 2002.

Взагалі-то я думав назвати цю статтю інакше. Хоч би так: «Як розминалася Теорія з Практикою». Але, зваживши на те, що саме таку назву дала одній зі своїх статей польська перекладачка Ева Красковська, вирішив запозичити універсальний «фрейм», що його використав і Микола Рябчук. Прийменники *від* і *до* позначають відправну точку та фініш певного шляху, певного процесу, у випадку Рябчукової книжки – процесу розвитку української національної ідентичності в його найрізноманітніших вимірах: ідеологічному, ментальному, психологічному... «Tyle Riabczuka», як сказали би поляки. Себто йтиметься мені не про зміст книжки (тим більше, що її в Україні увагою не оминули), а про переклад, з'явлений торік накладом одного з найповажніших польських видавництв – краківського Товариства авторів і видавців наукових праць «Universitas».

Відстань між кириличним і латиничним написанням слова «Україна» є полем, де безроздільно панує переклад, і не тільки з однієї етнічної мови на іншу. Запозичивши в Рябчука концепт «буття поміж», можна використати його задля окреслення онтологічного статусу перекладу як перебування між мовами, літературами, культурами – таке собі, перефразовуючи Гайдегера, *Zwischensein*. І останнє щодо заголовка – в ньому фігурує також досить претензійне словосполучення «мова політики». З тим же успіхом можна було б ужити формулювання «політика мови». Микола Рябчук не політик, та й апелює радше до висловлювань науковців (істориків, соціологів, політологів), ніж публічних політиків, проте зайве сперечатися, що всі ці висловлювання належать до одного й того ж дискурсу. («Всі твої, мої чи ваші денні справи, нічні справи – то все справи політичні» – зіронізувала колись Шимборська.) До того ж, прихилимося до теорії, що не ми говоримо мовою, а мова говорить нами – до цього висновку незалежно один від одного прийшли ще в сімдесятих згаданий уже Гайдегер і ще не згаданий Жан-Жак Лесеркль.

Але це теорії, а от як вони впливають на переклад? Загальні настрої перекладачів, скептично налаштованих щодо теоретизування, передає польська дослідниця Анна Леґежинська. Прагнучи поглинути на перекладацьку практику в аспекті новітніх філософських теорій, вона запитує: чи є ми свідками перелому? І відразу ж дає готову відповідь: «У теорії літератури це, безперечно, так. У теорії перекладу – правдоподібно. У перекладацькій практиці – можливо». Всього-на-всього.

Відповідна теорія потребує відповідної практики – хоч як банально це звучить. Показовою тут була епоха німецького романтизму: Гельдерлінова практика перекладацького очуження (*verfremdend*) виявилася взірцевою

Малюнок Володимира Костірка

реалізацією постулатів Гумбольдта й Шляєрмахера. Герменевтична традиція романтичного перекладу триває і в ХХ столітті, але її послідовники Вальтер Бенямін і Джордж Стайнер виявляються екзотичними фруктами в супермаркеті новітніх ідей і методів. І, що характерно, ідеал перекладу, сформульований у класичному тексті Беняміна «Завдання перекладача», далеко не відповідав реалізації – його власній версії Бодлерових «Парижських картин», до яких, власне, служив передмовою. Далі – більше: хрестоматійний переклад Гарі Зона, який відкрив Беняміна англомовному світові, змусив автора говорити щось протилежне тому, що він мав на увазі в оригінальному тексті (на цьому детальніше спинявся Пол де Ман).

Проте десь теорія та практика мали знову зійтися. 1976 року в США виходить переклад «Про граматологію» Дериди. Багате на етимологічні асоціації й жартівливе слововживання філософа вимагало відповідного тлумачення, яке було відтворене в перекладі за рахунок міжмовної англо-французької словесної гри (треба визнати, зрозумілої лише для білінгвів). Це започаткувало поширення у Штатах так званого необуквалізму в перекладі. А коли на кінець ХХ століття перекладознавчі студії після емпіристичного пересичення набувають щораз більших етичних орієнтацій, Ловренс Венуті синтезує аргументи Дельоза й Гватарі на користь «другорядних» культур (*minority cultures*) із Бермановою критикою етноцентричної текстової практики – і послідовно реалізує ідеї постколоніалізму, з одного боку як теоретик, з іншого – як перекладач. Таким чином отримує реабілітацію і стара добра традиція «очуження» з арсеналу німецьких романтиків. Асиметричні взаємини теорії перекладу з філософією, флірти й запозичання «фреймів» – усе це очевидно, але штучність і вторинність такої теорії відчувається якраз тоді, коли вона залишається голою інтелектуальною конструкцією, що не знайшла свого практичного втілення.

Напевне, усвідомлення того, що перед лицем оригіналу будь-який переклад – етноцентричний, прийшло не наприкінці двадцятого століття, та й не

на початку дев'ятнадцятого. Норми перекладу охоплюють цілий шерех вітчизняних цінностей, переконань і суспільних уявлень, які несуть у собі певну ідеологічну силу. Прагнення зберегти ефект чужості чи одомашнити оригінал – це визначальні полюси перекладацьких стратегій, або ж – політики перекладу, якщо під політикою розуміти спритну, цілеспрямовану діяльність із метою досягти окреслених намірів. Антуан Берман уважав, що добрим перекладом є той переклад, який тяжіє до обмеження власної етноцентричності. Обійдемося наразі без оцінок.

Шлях від *України* до *Ukrainy* – це намагання передати польському читачеві докладно те, що Микола Рябчук писав українською, хоч не обов'язково вітчизняному читачеві. Першодруки деяких статей з'явилися в Канаді та Польщі – відповідно, англійською та польською мовами; зрештою, іноді авторські ремарки і коментарі в цих статтях, які стосуються відомих постатей української культури, вказують на комунікативну спрямованість тексту «назовні», до іноземного читача (навіть будучи українцем, починаєш сприймати такі тексти очима стороннього спостерігача). Пам'ятаючи думку про те, що проблема перекладу – це передусім проблема неперекладності, висловлю припущення: перекладачі (і, хочеться вірити, переклади) публіцистики Миколи Рябчука перебувають у вигірній ситуації, особливо перекладачі на англійську, польську, російську – на ті мови, якими автор сам вільно послуговується. Йдеться не тільки про можливість авторизації перекладу; маю на увазі те, що автор повноцінно перебуває в цих мовних дискурсах, послуговується цитатами – з одного боку, із сумлінністю науковця наводить ужиті терміни мовою оригіналу, з іншого ж – за власним висловом, «фліртує», «кокетує з цими мовами». Ефект «очуження», який Микола Рябчук спостерігає в мовленні українського інтелегента, можна цілком віднести на його власний рахунок. У більшості випадків плоди цього ефекту пожинають також читачі польського перекладу, подибуючи не забути зі школи, чи й зовсім невитравні російські, чи радше, со-

ветські фрази або ж англомовні політологічні терміни. Тільки в тому разі, коли Рябчукові йшлося про фігурування в українській фонетичній оболонці польських слів – як, наприклад, «десять дека», весь шарм котрого й полягає в одночасній актуалізації двох мовних кодів, так само, як шарм словосполучення «файна кобіта», – перекладачі запропонували нейтральний, не «очуждуювальний» для поляка варіант «dziesięć deko», який не має нічого спільного з філологічною грайливістю українського «десять дека». Якщо вірити перекладачові, то в Галичині дружину дядька називають «stryjenka», хоча насправді – «стрийна». Правильний польський варіант в українській ситуації не присутній, а в польському перекладі не «чужий», не «дивний». Авторів ж йшлося саме про зрощення, сплавлення мов на українсько-польському пограниччі. Переклад прямує в бік етноцентризму, незважаючи на те, що книжка Миколи Рябчука – це оригінал, який уникає етноцентричності, чи, може, національного еґоїзму. В той час, коли деякі українські інтелектуали обурюються тим, що їхні польські сучасники й далі іменують західноукраїнські землі «кресами», прийнята Рябчуком постколоніальна перспектива дозволяє йому з легкістю користатися полоноцентричними концептами «креси», «кресовий», «кресовість», за що польські перекладачі йому мають бути просто вдячні – зрештою, як і за «обсесію» чи за щедрі відсилання до подій історії Речі Посполитої. Натомість збереження конотацій при перекладі перетворюється просто-таки на непосильне випробування: адже «żydzi» в перекладі фігурують і на місці «євреїв», і на місці «жидів». Рятівним для перекладачів виявляється ужиття цього слова в лапках, та ще в контексті: «Powstańcy Chmielnickiego wycinali w рієч „Żydyw i Lachyw”», хоч (о іроніє, як пише Рябчук) *Lach* у польській традиції теж не має такого виразного пейоративного забарвлення.

Так склалося, що до слів «nacionalizm», «nacionalistyczny» у польській суспільно-політичній риториці намертво прив'язані негативні значення. Я далекий від ілюзії, що зусиллями навіть багатьох гарних перекладачів багатьох мудрих книжок таке становище можна виправити і в рамках «однієї окремо взятої мови» повернути цим словам шати безсторонньої описовості. Власне, певною мірою книжка Миколи Рябчука також про це – в українській риториці ситуація з «націоналізмом» не така плачевна, але автор якраз виходить за межі вітчизняної традиції. В польському дискурсі великою мірою функції небажаного терміна виконує слово «narodowy», внаслідок чого в перекладі Рябчукової книжки маємо справу з певною двозначністю. Якщо в одному контексті поєднання «донаціонального» і «донаціоналістичного» передано як «przednarodowy» і «przednacionalistyczny», то в інших випадках відповідником «націоналістичного» виступає «narodowy», варіанти «nacionalistyczny» і «narodowy» вживаються на взамін. Для незайманого філологічного мислення різниця між «національним» і «націоналістичним» така ж приблизно, як і між «соціальним» та «соціалістичним», хоча логіка ідеологічного мислення зовсім інша. В тому проявляються рецидиви «postsowieckiego» чи

«kryptosowieckiego» існування – і було б логічніше саме так перекласти слова, які у фіналі першої статті звучать як «postradziecki» і «kryptoradziecki» – до того ж, у перекладах інших статей ужито саме варіант «sowiecki». Тут і «цільова» традиція проситься в поміч: адже сучасні поляки, як і Микола Рябчук, віддають перевагу тому «буквалістичному», «очуженому» варіантові – саме в такому оформленні він ближче окреслює суть первинного явища і (очевидно, на правах пародії) оцінювальне до нього ставлення.

В перекладі статті «Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності» зіставлення Гоголя і Шевченка як представників різних епох, ментальностей, зрештою, як авторів, що писали різними мовами, не мало б сенсу, якби в них не було спільного знаменника. Цією спільною рисою в письменників виступає походження. Польські перекладачі послідовно застосовують усталене в польській традиції відтворення прізвища письменника *Gogol*. Присікати ніби немає до чого. Слід, однак, пам'ятати, що Юрій Луцький, чия книжка 1971 року називалася «Between Gogol and Shevchenko», 1997-го написав, а за рік опублікував

працю «The Anguish of Mykola Hohol, a.k.a. Nikolaj Gogol». Показовим є також підхід Олега Ільницького, який дав своїй праці назву «Deconstructing Gogol's / Hohol's two "Souls"». І якби Рябчукові йшлося про зайве підкреслення належності автора «Мертвих душ» до імперського дискурсу, він міг би і в оригіналі написати: «Гоголь». Можна заперечити: мовляв, польська мова є надто закостенілою для подібних змін. Це правда, наслідки цього відчуває кожен українець, що говорить чи пише польською і задля дотримання граматичної поправності мусить вичавлювати з себе остогидле словосполучення *na Ukrainie* замість *в Україні*. От англійська традиція податливіша на зміни: свідченням цього є те, що назву нашої держави більше не вживають з означеним артиклем. Але було б несправедливим не згадати й такої деталі: у «Польському гербовнику» Адама Бонецького, що виходив у Варшаві на початку минулого століття, посеред майже 26 тисяч наведених прізвищ можна знайти два різні: *Gogol* і *Hohol*.

І останнє. Щодо прізвищ. Я далекий від пантранслятивістичного підходу, згідно з яким уся інформація, що нас оточує, є перекладом. Тут я скромно

тримаюся семіотичного розуміння тотального перекладу, який пропонує Петер Тороп. Згідно з тартуським дослідником, передмови, післямови, примітки, коментарі, покажчики складають окрему царину метатекстового перекладу. Неакадемічний характер книжки Рябчука зобов'язав його обмежитися лише вкрай необхідними примітками, що змушує читача з-поза України лише з контексту домислювати політичні орієнтації, скажімо, Володимира Гриньова. Мало того: іменний покажчик, укладений із десятків згаданих автором прізвищ (це вже, безперечно, проблема видавництва), не наближує до іноземного читача українських персоналій, а віддаляє їх. Власне, саме з українськими постатями в покажчику маємо більшість проблем. Таким чином і Северин Наливайко, і Симон Петлюра, очевидно, внаслідок фонетичної співзвучності стали Семенами, натомість імен Вячеслава Липинського, Леоніда Череватенка, Миколи Скрипника і Миколи Кумановського польський читач взагалі не дізнається, Микола Хвильовий, на відміну від Максима Горького чи Іосіфа Сталіна, не має справжнього імені, в прізвищі режисера Вадима Кастеллі перекручено останню літеру,

а імена Петра Мідянки й Костя Москальця записано відповідно до російської традиції.

Прикро, що таким фіналом завершується загалом професійний, якісний, зі смаком зроблений переклад. Наші імена ще не зовсім звичні нашим західним сусідам, або навіть невідомі. А це сигнал до того, що ми досі залишаємося одне для одного *terra* не зовсім *cognita*. Кирилична абетка для сучасних поляків, із яких дехто вже не вивчав, а дехто постарався викинути з голови мову східного сусіда, дедалі більше стає містичною і безсенсовою в'язью. Натомість навіть філологічна компетенція, орієнтація в контексті, опанування постколоніальною риторикою не рятує, якщо десь глибоко в нас, хто говорить мовою, або в мові, котра нами промовляє, засіла колоніальна ортографія, колоніальна ортоепія... Хочеться сподіватися, що український переклад Рябчукової книжки, обійшовши бар'єри упередженості, апатії, обмеженого тиражу чи купівельної спроможності, допоможе полякам поглянути на Україну, використовуючи метафору Марка Павлишина, «крізь постколоніальні окуляри» – хоч іноді сама мова перекладу опирається цьому. А це проблема не лише наших сусідів. □

Рябчук, саторі і література

Костянтин Москалець

Микола Рябчук. *Деінде, тільки не тут.* – Львів: Класика, 2002.

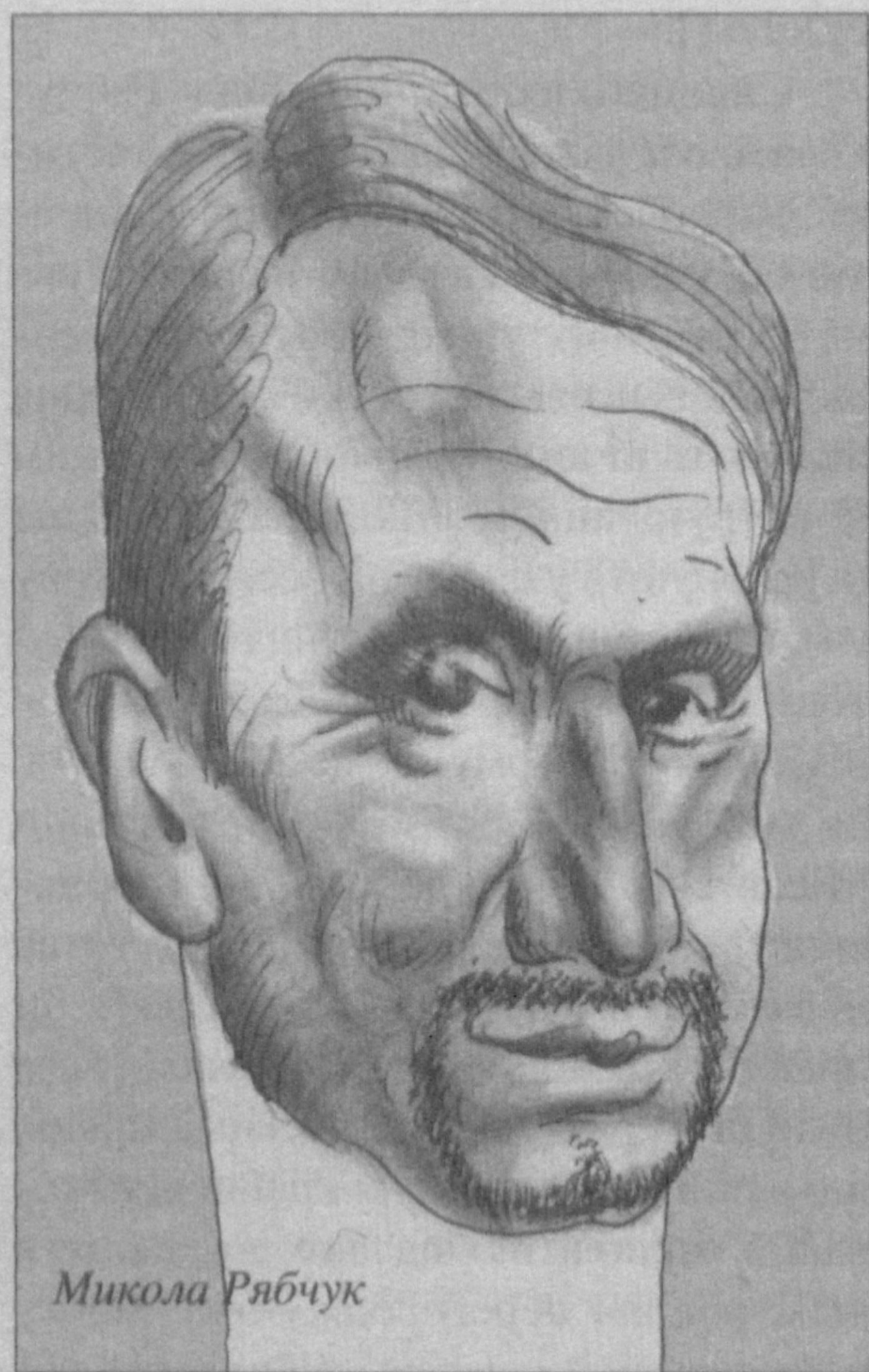
Дивно тримати в руках книгу, яку вперше прочитав чверть століття тому, ще тоді, коли був тинейджером-бунтарем. Дивно тримати том, а не паку цигаркового паперу з п'ятим або шостим примірником машинопису, з мереживом блідих, майже прозорих знаків самвидаву і відчитувати сліди блукань цієї вічно безпритульної, мандрівної літератури у затишку приватного помешкання. Дивно впізнати зловісний відсвіт, чи то вищір, чужої і неприйнятної політичної системи – у давній розгромній рецензії кагебістського найманця на оповідання з цієї книги, тут-таки передрукованій (хоча й рецензію що ти та кож тоді читав). Книга, яка чи не все притомне життя була з тобою – попри те, що її не було! Фрагменти і діалоги з неї, які знаєш напам'ять – вони не раз випірнали у бесідах за чаєм, випірнали з Нічого, бо ж не можна було покликатися на таку-от сторінку, знявши том із книжкової полиці і з'ясувавши належне звучання потрібного під час дискусії абзацу, бо ж пака цигаркового паперу знову мандрувала – деінде, тільки не тут. І цей епічний зачин, що супроводжував кожну цитату з атопічної книги, що була й не була у 1979, у 1989, у 1999 роках: «А пам'ятаєш, як у "Чаплі..."» – «А пам'ятаєш, як у Рябчука в "Листах авіапоштою..."», «у "Житлі"...», «у "Тості за здоров'я чорного kota..."». Книга без свого місця у літературному процесі, яка, однак, справила потужніший вплив, ніж матеріально присутні й зафіксовані в різних історіях літератури твори. Невловима, ніби гайдегерівська «алетейя», вона примушує соціолога літератури відмовитися від статистики, пов'язаної з

накладами і чисельністю згадок у пресі, а філософа літератури вона спонукає ще раз випробувати своє герметичне спорядження. Ця абсурдна й весела жорстокість часу: прочитати книгу у п'ятнадцять, а рецензувати – у сорок років, бо вона щойно з'явилася друком!

1

Суто романтичне переплетіння взаємозаперечних настроїв і жанрів: трагедії – але «маленькі», сміх – але крізь сльози, проза – але з великими анклавами поезії, як-от у «Весіллі». До притчі «У темному вікні на темному фоні» включено блок добротної автобіографічної прози, персонажі якої – Лідочка, Жирафа, Нікітін – вільно переходять до віршів Рябчука (цикл «Епітафії» у поетичній збірці «Зима у Львові», 1989). Абсурдизм і парадоксальність, сюрреалістичність і вишукана іронічність; однак ці «холодні» риси, притаманні Рябчуковій прозі, поєднуються з гарячим співчуттям, затамованою ліричністю і легкою меланхолійністю. Усе це добре читається, Рябчук – блискучий стиліст, але сьогодні увагу привертають не так зміст або форма оповідань, як дедалі гостріше й притомніше бачення, що зростає одночасно з перебігом складного психологічного процесу, котрий можна локалізувати у рамках двох семиліть (1971–1984), визначивши той процес як індивідуацію.

Перший розділ книжки, «Ці та інші слова», складають найраніші за часом написання оповідання. Їхньому авторові – 18–23 роки, щойно залишилася позаду школа, попереду вступ і навчання у Львівському політехнічному інституті. Дванадцять оповідань цієї «книги у книзі» надзвичайно багаті

Малюнок Володимира Костика

формальними експериментами, мало схожі одне на одне, хоча майже одразу впадає в око їхнє серйозне, драматичне тло і глибока перейнятість автора трагедійністю людського існування. Близькість юності і смерті, заворожене вдивляння у те, що я також можу/мушу померти, випробування цієї смерті на смак і на дотик.

«Ми померемо», – раптом збавнув я. Це було надзвичайно просто й само по собі зрозуміло; я би сказав, що в тім містилася якась вища доцільність і навіть кортіло заспівати який-небудь гімн. Ми стояли струнко й дивились услід офіцерам у протигазах. «Ми померемо. Тут усе заражене, отже рано чи пізно нас чекає кінець. Нам лишається тільки боронити цю фортецю. Питання лиш у тім, скільки ми зможемо її боронити. Скільки ще ми житимемо?»

Поряд із цим допитливим доторком до смерті зустрічаємо й інші романтичні топоси – вищу зневагу до сірого повсякдення советських міщан і шир-

ше – до занудного світу «правильних» дорослих загалом, прагнення вирватися за межі усталеного світу, екзотичні місця, імена, а частіше – прізвиська, напрочуд яскраві та влучні (Генерал, Алое, Каченя Дональд, Пном, Філософ тощо). Романтична топика здобуває незвичайні способи вираження, письменник моделює крайні, часто сюрреалістичні ситуації, коли покійник роками ремонтує власну труну («Житло»), а над головою пересічного юрисконсульта спалахує німб («Неси свій німб»). Рябчук прискіпливо досліджує синтаксис і логіку сновидінь, відтворює її, не вдаючися до тлумачень. Його оповідання «сняться» читачеві, неможливі для (бу-)денної свідомості сюжети й персонажі вторгаються у повсякдення, спантеличуючи раціонально налаштований розум. Так у студентському кафе «Дружба» оповідач зустрічає погонича слонів:

– Де ж слони? – дивувався я.
– Чекають мене на кордоні, – пояснив чоловік.
– І ви гадаєте, вони не перейдуть його самі?
– Так, – ствердив погонич. – Вони в мене досить розумні. Коли вони зустрілися з Сальвадоровими слонами, знаєте, що спитали? «Хто вас намалював?!».

Головне в цих оповіданнях не зміст, а настрої і формальна побудова, яка тяжіє до суто поетичного, не прозового використання слова. Переповідати сюжети цих творів нема сенсу, як нема сенсу переповідати вірші, бо вирішальну роль відіграє не фабула, а графічна побудова фрази, звучання слів (слони, які ніколи не відповідають, а тільки запитують, цікавляться, наприклад, чи добре грає у футбол збірня Берега *Слонової Кости*). Важливі також постійні рефрени, коли, знову ж таки, поставлене питання не отримує відповіді, а наче у дзенському коані, чує саме себе; те саме стосується імперативів: